

Улучшается и общий психологический климат в классе: учащиеся не боятся ошибок, анализируют их и стремятся исправить, что побуждает их к активной деятельности и самоконтролю.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем. – Воронеж, 1987.
2. Горбатов Д.С. Новый вид орфографического контроля. – Русский язык в школе. №2 1993.
3. Иванова С.В. Русский язык. Подготовка к экзаменам. Теория. Практика. Тесты. – М., 2001
4. Львова С. И. Настольная книга учителя русского языка.- М., 2007.
5. Майоров А. Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. – М., 2001.
6. Пороцкий Э.С. Проверка знаний, умений и навыков. – М., 1986..

САМУЙЛИК Я.Г.

Республика Беларусь, Брест,
Брестский государственный
технический университет

АДМЕТНАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ЛІНГВАДЫДАКТЫЧНЫ АСПЕКТ

Пры вивучэнні студэнтамі дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” значнае месца ў сістэме практычных заняткаў займае праца па фарміраванні і засваенні нормаў беларускай літаратурнай мовы, у прыватнасці, марфалагічных. Марфалагічныя нормы – гэта правілы формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў і прыслоўяў). Аднак пры выпрацоўцы марфалагічных уменняў і навыкаў у студэнтаў узнікаюць пэўныя цяжкасці. У гэтым артыкуле мы засяродзім увагу на адметнасцях ужывання і ўтварэння дзеепрыметнікаў у беларускай мове.

Дзеепрыметнік – форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета ці асобы паводле дзеяння: *З густой імглы, празрыста падрумяненай усходам сонца, на мяне пазірала казуля; Забудзь трывогу вечную сваю, прыляж, мая натомленая мама, як некалі ты мне, табе спяю.*

Дзеепрыметнікі спалучаюць у сабе аднакі дзеяслова і прыметніка. Яны ўтвараюцца ад дзеясловаў і маюць з імі агульную аснову і агульнае лексічнае значэнне: *пажаўцелі лісты дрэў – пажаўцелыя лісты дрэў; упрыгожыць стол – упрыгожаны стол.*

Як і дзеясловы, дзеепрыметнікі маюць граматычныя катэгорыі часу, стану і трывання: *завялы бульбоўнік, скошаны луг (прошлы час), квітнеючы сад, пішучая машынка (цяперашні час); пачырванелы яблык, пацямнелая папера (незалежны стан), намаляваная мастаком карціна, зжатае камбайнам поле*

(залежны стан); *загарэлы твар, засеянае поле* (закончанае трыванне), *пішучая машынка, стаячая вада* (незакончанае трыванне). Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, кіруюць назоўнікамі: *змалаціць ячмень – змалочаны калгаснікамі ячмень, пасадзіць дрэвы – пасаджаныя вучнямі дрэвы*. Да дзеепрыметнікаў могуць прымыкаць прыслоўі: *скасіць рانیцай – скошаны рانیцай, зрабіць хутка – зроблены хутка*.

Як і прыметнік, дзеепрыметнік мае формы роду, ліку і склону: *адноўлены праект, адноўленая праграма, адноўленае інтэрв'ю; расколаты арэх, расколатыя арэхі; абдуманы план, абдуманага плана, абдуманаму плану, абдуманым планам, у абдуманым плане*. Дзеепрыметнікі залежнага стану прошага часу могуць мець поўную і кароткую форму: *луг скошаны* (дзеепрыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку звычайна маюць толькі поўную форму); *града ускананая і града ўсканана; дарогі абсаджаныя і дарогі абсаджаны*. Кароткія дзеепрыметнікі змяняюцца па ліках і родах, але не скланяюцца: *дагледжана хата, дагледжана гумно, дагледжаны будынкi*. Ужыванне кароткіх дзеепрыметнікаў у беларускай мове абмежаванае.

У сказе поўныя дзеепрыметнікі выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння або выказніка: *Літасцівы мой лёсе, падары мне вясну і даследую восень; Белья валокны сонейкам залітыя*. Кароткія дзеепрыметнікі ў сказе выконваюць сінтаксічную функцыю выказніка: *Чужая старана тугою арана, слёзкамi засявана*.

Дзеепрыметнік разам з паясняльнымі словамі ў сказе ўтварае дзеепрыметнікавае словазлучэнне; яно сінтаксічна непадзельнае, у сказе выступае як адзін член сказа і адасабляецца, калі стаіць пасля паяснёнага слова або адносіцца да асабовага займенніка: *У лесе панавала прыемная ранишняя свежасць і выразна чуліся настоеныя за ноч пахі хвойнай іглицы, смалы; Ілюстрацыйныя прыклады, запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў, разгортвалі перада мной жывую, паэтычную карту роднай мовы*. У гэтых сказах дзеепрыметнікавыя словазлучэнні выконваюць ролю азначэння: *пахі якія? – настоеныя за ноч; прыклады якія? – запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў*.

Дзеепрыметнікі валодаюць не ўсімі катэгорыямі дзеяслова і не ўсімі катэгорыямі прыметніка. У адрозненне ад дзеясловаў, яны не маюць катэгорый асобы і ладу, у адрозненне ад прыметнікаў – ступеней параўнання.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану абазначаюць прымету паводле дзеяння, якое ўтварае сама асоба ці прадмет: *квітнеючы сад* (сад, які квітнее), *чытаючая машына* (машына, якая чытае), *заізелая галінка* (галінка, якая заізелая), *зазелянелы луг* (луг, які зазелянеў).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў -уч- (-юч-) (ад дзеясловаў 1 спражэння) і -ач- (-яч-) (ад дзеясловаў 2 спражэння) і канчаткаў прыметнікаў: *мабілізуючы, надыходзячы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва непераходных, пераважна прыставачных дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфікса *-л-* і канчаткаў: *збялець – збялелы, пацямнець – пацямнелы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца таксама з дапамогай суфіксаў *-ш-*, *-ўш-* і канчаткаў ад асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў. Суфікс *-ш-* далучаецца да асноў на зычны: *зарасці – зарасшы*; суфікс *-ўш-* – да асноў на галосны: *прыехаць – прыехаўшы*.

Ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) у беларускай літаратурнай мове абмежавана. Яны часам выкарыстоўваюцца ў мове навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў як кампаненты ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *накіроўваючая роля, надыходзячыя падзеі*.

Ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* у сучаснай беларускай мове таксама абмежавана. Яны характэрны для пісьмовай мовы: *перамогшая краіна, паўстаўшыя сяляне*. Аднак дзеепрыметнікі ў акрэсленай граматычнай форме з суфіксам *-л-* шырокаўжывальныя: *пазелянелыя лугі, пераспелыя суніцы*.

Актыўнаму ўжыванню дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) не спрыяе аманімія з дзеепрыслоўямі незакончанага трывання, дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-ш-*, *ўш-* – аманімія з дзеепрыслоўямі закончанага трывання. Напрыклад, у сказе *Лес, захапляючы сваім восеньскім убранствам, выхваляўся барвамі* форму *захапляючы* можна аднесці і да назоўніка *лес* (які?), і да дзеяслова *выхваляўся* (як?); у сказе *Плашч, намокшы на дажджы, непрыемна хвастаў ногі* форму *намокшы* можна аднесці і да назоўніка *плашч* (які?), і да саставу выказніка *непрыемна хвастаў* (чаму?). Калі дзеяслоў можа ўтвараць паралельныя формы, то ўжываюцца пераважна дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*: *плашч, намоклы на дажджы*. Наогул у сучаснай беларускай мове назіраецца тэндэнцыя замены дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* словамі з суфіксам *-л-*, у якіх дзеяслоўныя катэгорыі выступаюць невыразна, таму практычна бывае складана адносіць іх да дзеепрыметнікаў ці адносных прыметнікаў: *вымерлыя жывёлы, расталы снег, пераспелыя яблыкі, палеглая трава*. Аднясенню падобных слоў да дзеепрыметнікаў прычыць той факт, што яны ніколі не ўказваюць на час, а абазначаюць вынік дзеяння. Яны ўтвараюцца пераважна ад прыставачных дзеясловаў і толькі зрэдку ад беспрыставачных, параўн.: *наспелае збожжжа – спелы колас, замерзлая трава – мерзлая бульба*.

Для беларускай мовы не характэрны зваротныя дзеепрыметнікі тыпу *рэалізуючаяся, палепшыўшыся* і інш.

Дзеепрыметнікі залежнага стану абазначаюць прымету паводле дзеяння, якое ўтвараецца іншым прадметам ці асобай: *пасаджаныя дрэвы* (дрэвы, якія пасадзілі), *расказаная гісторыя* (гісторыя, якую расказалі).

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу (форма 3-й асобы множнага ліку без канчатка)

пераходных дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-ом (-ем)* (ад дзеясловаў 1 спражэння) і *-ім (-ым)* (ад дзеясловаў 2 спражэння): *рэкамендуоць – рэкамендуемы, гоняць – ганімы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом (-ем)*, *-ім (-ым)* не характэрныя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Яны вельмі рэдка сустракаюцца ў творах навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў, але выразна ўспрымаюцца як рускія граматычныя калькі. Іх ужывання ў мастацкай літаратуры трэба пазбягаць.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў пераважна закончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-н-, -ен-, -ан-, -т-* і канчаткаў прыметнікаў: *намаляваны, прынесены, змалочаны, здабыты*. Суфікс *-н-* маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асноў інфінітыва на *-а, -я*: *засыпаць – засыпаны, пасеяць – пасеяны*. Суфікс *-ен-* (пасля галосных і мяккіх зычных) і *-ан-* (пасля зацвярдзелых зычных) маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад інфінітыва з асновай на зычны або на галосныя *-і, -ы, -е*: *занесці – занесены, напіць – напоены, запрудзіць – запруджаны, падварушыць – падварушаны*.

У беларускай мове дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу пішуцца з адным *-н-*: *падмецены, складзены, зроблены, узрушаны*.

Суфікс *-т-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў, якія ў інфінітыве заканчваюцца на галосны, а таксама ад дзеясловаў з асновай інфінітыва на *р* і ад дзеясловаў з суфіксам *-ну*: *забыць – забыты, зжасьць – зжаты, зняць – зняты, зліць – зліты, змалоць – змолаты, сцярці – сцёрты, абгарнуць – абгорнуты*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-* найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Амаль усе названыя формы дзеепрыметнікаў актыўна выкарыстоўваюцца ў рускай мове.

Для замены не ўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы ўжываюцца наступныя сродкі:

– даданыя сказы: *недавно распустившиеся берёзы – бярозы, якія нядаўна распусціліся; женщины, работающие на предприятии – жанчыны, якія працуюць на прадпрыемстве;*

– назоўнікі: *о случившемся много говорили – пра здарэнне многа гаварылі; лицо, составившее документ – складальнік дакумента;*

– прыметнікі: *мерцающие звёзды – мігатлівыя зоркі; соответствующий налог – аднаведны падатак;*

– дзеясловы: *наливалась поспевающая в поле рожь – налівалася і паспявала ў полі жыта; поднявшийся самолёт скрылся за облаками – самалёт узняўся і знік за аблакамі;*

– дзеепрыметнікі ва ўжывальнай форме: *пожелтевшие липы – пажайцелыя ліпы; уцелевшее здание – уцалелы будынак;*

– дзеепрыслоўі: *работающий с молодыми специалистами бригадир передаёт им свой опыт – працуючы з маладымі спецыялістамі, брыгадзір*

перадае ім свой вопыт; заметивший машину человек остановился – заўважыўшы машину, чалавек спыніўся;

– развіты прыдатак: *взрослые, опекающие сирот – дарослыя – апекуны сірот; витамины, стимулирующие рост – вітаміны – стымулятары росту;*

– апусціць дзеепрыметнікі, калі яны не маюць істотнай сэнсавай нагрузкі: *собравшиеся на диспут студенты серьёзно обсуждали спектакль – студэнты*

– *ў час дыспуту сур'ёзна абмяркоўвалі спектакль; меры, оказывающие воздействие – меры ўздзеяння.*

Перакладаючы тэксты з рускай мовы, у якой шырока прадстаўлены ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў, варта дбаць пра тое, каб не перапісаць механічна дзеепрыметнік (або дзеепрыметнікавы зварот), а знайсці натуральныя для беларускай мовы сродкі яго перадачы.

Многія дзеепрыметнікі, развіваючы і ўзмацняючы якасныя значэнні, страчваюць дзеяслоўныя прыметы (трыванне, час, стан) і пераходзяць

у прыметнікі: *вядучая школа, рашаючы бой, дрыжачыя рукі, надыходзячая падзея, паржавелы цвік, высахшыя дровы, вытрыманы студэнт.* Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі называецца *ад'ектывацыяй* [1, с. 10].

Звычайна ў дзеепрыметніках лягчэй выдзяляюцца прыметнікавыя прыметы, чым дзеяслоўныя, бо яны характарызуюцца відавочнымі катэгорыямі словазмянення. Дзеяслоўныя ж прыметы не заўсёды маюць матэрыяльнае выражэнне. Так, трыванне ў дзеепрыметнікаў можна выявіць толькі тады, калі ўстанавіць трыванне дзеяслова, ад якога яны ўтвораны. Яўнае выражэнне ў дзеепрыметніках знаходзіць катэгорыя часу: суфіксы *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*) – цяперашні час; суфіксы *-л-*, *-ш-*, *-ўш-*, *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-* – прошлы час. Набор суфіксаў адрознівае і іх стан: *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-л-*, *-ш-*, *-ўш-* – незалежны стан; *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*), *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-* – залежны стан.

Як ужо адзначалася, дзеепрыметнікі з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) і *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*) адпаведна незалежнага стану і залежнага стану цяперашняга часу рэдка ўжываюцца ў беларускай мове. Яны маюць уласціваць пераходзіць у прыметнікі: *дрымучы лес, гримучы газ, гаючая крыніца, калючы дрот, ляжачы камень, хадзячая энцыклапедыя, вядомы мовазнаўца, знаёмыя краявіды, любімы твор: Маці выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засоўку і адчыніла дзверы; У шафе ляжалі знаёмыя кнігі, якія хацелася зноў перачытаць.*

Найбольш часта губляюць дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*). Многія з іх пры адсутнасці назвы выканаўцы дзеяння сталі чыстымі прыметнікамі, напрыклад: *рухомы састаў, знаёмы твар, цяргімы характар, значымы ўчынак.* Некаторыя з іх уваходзяць у складаныя словы ў якасці другой часткі, калі першай з'яўляецца назоўнік, якаснае або колькаснае прыслоўе: *верацяргімы, агульнавядомы, малавядомы.*

Вельмі невыразна выступаюць дзеяслоўныя прыметы ў дзеепрыметніках незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-*, якія найбольш часта замяняюць у тэкстах дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-*. Таму яны

ўспрымаюцца пераважна як прыметнікі: *замёрзлая зямля, прамоклае адзенне, збуялы бульбоўнік, закарэлыя ногі*. У рэдкіх выпадках дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ш-, ўш-* таксама могуць пераходзіць у прыметнікі: *набрыняўшыя дзверы, запаўшыя вочы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-*, як правіла, губляюць адзнаку часу і кантэкстуальна становяцца прыметнікамі, калі пры іх няма паясняльных слоў: *ранены салдат і ранены куляй салдат, скошаны авёс і скошаны сялянамі авёс*.

Звычайна ў якасці прыметнікаў выступаюць складаныя дзеепрыметнікі, у якіх першай часткай з'яўляецца якаснае або колькаснае прыслоўе: *вукаспецыялізаваны, высокаарганізаваны, добраўпарадкаваны, маладаследаваны*.

Часам дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану прашлага часу адпаведна з суфіксамі *-л-* і *-н-, -ен-, -ан-, -т-* пераходзяць у прыметнікі, калі яны ўтвораны ад дзеясловаў незакончанага трывання: *спелая садавіна, рослыя бярозкі, лічаныя дні, жаданая вясна*.

У выніку згортвання моўных выказаў тыпу *гаручая вадкасць, вядомы чалавек, закаханы хлопец, выбраныя творы* дзеепрыметнікі пераходзяць у назоўнікі *гаручае, вядомы, закаханы, выбранае*. Яны выконваюць ролю, якую выконваюць назоўнікі, а скланяюцца як адпаведныя прыметнікі [2, с. 233–238; 3, с. 98–100; 4, с. 229–234; 5, с. 68–70; 6, с. 43–44; 7, с. 164–165, 165–166, 168–170; 8, с. 95–97; 9, с. 296–299; 10, с. 309–314].

Такім чынам, у даным артыкуле разгледжаны, прааналізаваны і сістэматызаваны адметнасці функцыянавання дзеепрыметніка ў беларускай мове. Разам з тым ужыванне гэтай формы дзеяслова ў нашай мове патрабуе далейшага вывучэння, удакладнення і ўпарадкавання.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.
2. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Э. Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 351 с.
3. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
4. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.
5. Клундук, С. С. Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
6. Культура маўлення : вучэб.-метад. комплекс : у 2 ч. / Брэсц. дзярж. ун-т ; склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
7. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 320 с.
8. Семянькевіч, А. В. Беларуская мова: правілы арфаграфіі, граматыкі і пунктуацыі / А. В. Семянькевіч. – Мінск : Харвест, 2006. – 175 с.
9. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
10. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – Мінск : Выш. шк., 2006. – 558 с.